

Prace Filologiczne 2023 (78): 339–360

ISSN 0138-0567; e-ISSN 2720-5037

Copyright © by Ewa Rodek, 2023

Creative Commons: Uznanie autorstwa-Użycie niekomercyjne-

-Bez utworów zależnych 3.0 PL (CC BY-NC-ND 3.0 PL)

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/pl/>

<https://doi.org/10.32798/pf.1130>

EWA RODEK

Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków

e-mail: ewa.rodek@ijp.pan.pl

<https://orcid.org/0000-0002-9967-0332>

RZECZOWNIKI ŻEŃSKOOSOBOWE ZAKOŃCZONE
NA -YNI/-INI, -ICA, -ICZKA, -ACZKA, -ANKA, -ARKA
W XVII I XVIII WIEKU
(NA MATERIALE Z ELEKTRONICZNEGO KORPUSU
TEKSTÓW POLSKICH Z XVII I XVIII W.)¹

FEMININE PERSONAL NOUNS ENDING IN
-YNI/-INI, -ICA, -ICZKA, -ACZKA,
-ANKA, -ARKA IN THE 17TH AND 18TH CENTURIES
(BASED ON THE ELECTRONIC CORPUS
OF 17TH- AND 18TH-CENTURY POLISH TEXTS)

ABSTRACT: The article describes feminatives selected from the Electronic Corpus of 17th- and 18th-century Polish Texts (up to 1772). Forms were catalogued according to word formation and semantic criteria and subjected to corpus research. The largest group consisted of derivatives with the suffix *-anka*, and the smallest *-yni/-ini* formations. A big part of the vocabulary had a small number of uses in the corpus. Moreover, research has demonstrated that feminatives functioned to a large extent only in the artistic language and were not concentrated only in certain texts, they did not occur even in the corpus.

---

¹ Niniejsze studium powstało w ramach projektu badawczego finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki na lata 2013–2018 pt. *Rozbudowa „Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich XVII i XVIII w.” i jego integracja z „Elektronicznym słownikiem języka polskiego XVII i XVIII w.”* (nr 0036/NPRH2/H11/81/2012), kierowanego przez prof. Włodzimierza Gruszczyńskiego. W opracowaniu używam skrótowej nazwy KorBa, pochodzącej od akronimu wyrażenia Korpus Barokowy (KorBa.edu.pl).

A comparison of the rarest forms with the notation in the dictionaries of the era demonstrates that the lexicography of the time does not reflect the practice of use.

KEYWORDS: feminatives, KorBa, Baroque, word formation, corpus research

Polszczyzna jest językiem o znacznej asymetrii słowotwórczej nazw osobowych na płaszczyźnie rodzaju gramatycznego (Łaziński 2006, s. 246). Zjawisko to, w dużym stopniu uwarunkowane kulturowo i społecznie, jest współcześnie przedmiotem wzmożonej i przesyconej emocjami dyskusji toczącej się w przestrzeni publicznej (Janicki 2019, *Feminatywy...* 2022) oraz na łamach czasopism naukowych (np. Dyszak 2013, Walkiewicz 2022).

Wielu zwolenników usuwania asymetrii słowotwórczej feminatywów we współczesnym języku polskim, zagorzale walczących z lukami leksykalnymi i śladami patrymonialnego charakteru historii kultury, argumentuje, że feminatywy funkcjonowały w historii języka polskiego. Jednakże najczęściej badania sięgają zaledwie przełomu XIX i XX wieku, kiedy na łamach m.in. „Poradnika Językowego” trwała wzmożona dyskusja na temat tworzenia żeńskich nazw dla zawodów i stanowisk, takich jak *aptekarka*, *magistra*, *magisterka*, *doktora*, *doktorka* itd. (Skudrzyk 2020, s. 249; Janicki 2019).

W badaniach nad feminatywami warto sięgnąć znacznie bardziej w głąb historii polszczyzny i nie tylko ustalić repertuar zaświadczonych żeńskich formacji osobowych, lecz także poznać frekwencję ich występowania oraz sposób ich funkcjonowania w tekstach. Uzyskane wyniki analiz warto ponadto urealnić poprzez konfrontację badań ilościowych dotyczących feminatywów z liczebnością konkordancji ich męskich odpowiedników.

Materiał źródłowy i metodologia

Celem artykułu jest wyłonienie formacji feminatywnych z obszernego zbioru tekstów polskojęzycznych powstałych w ciągu XVII i XVIII wieku, a następnie przeanalizowanie zgromadzonej leksyki według kryterium słowotwórczo-semantycznego oraz przeprowadzenie na tym materiale badań korpusowych i leksykograficznych.

Analizy dotyczyły rzeczowników rodzaju żeńskiego określających kobiety², zakończonych na formanty wyspecjalizowane w funkcji tworzenia żeńskich form

² B. Kreja definiuje *feminativa* jako rzeczowniki odnoszące się do istot żywych o rodzaju naturalnym żeńskim, czyli nie tylko do osób, lecz także zwierząt (Kreja 2002, s. 26).

osobowych, ale też możliwych do wyodrębnienia z dużego zbioru leksyki. Do badania przyjął formę z sufiksami prostymi: *-ica/ -yca* oraz *-yni/ -ini*, a także złożonymi: *-anka, -arka, -aczka, -iczka*³. Feminatywy zostały wyekscerpowane z *Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)* (dalej: KorBa), który liczy obecnie 13,5 mln segmentów i pozwala przeszukiwać dokumenty o dużej różnorodności gatunkowej i tematycznej.

Materiał leksykalny liczył 323 słowa, które zostały skategoryzowane według uogólnionych znaczeń wraz z liczbą wystąpień tekstowych, co pozwoliło wyodrębnić wąsko rozumiane typy słowotwórcze. Wyniki analiz słowotwórczych derywatów feminatywnych były już prezentowane zarówno w odniesieniu do leksyki dawnej (Kleszczowa 1998, s. 78–81), jak i współczesnej (m.in. Grochowska, Wierzbicka 2015; Grzegorzczkowska, Puzyńska 1979; Karwatowska, Szpyra-Kozłowska 2005). Dlatego w niniejszym opracowaniu nie przeprowadzam pełnej analizy tego typu, lecz przedstawiam wyniki badań korpusowych z krótkim podsumowaniem liczby wystąpień poszczególnych formacji.

Jedną z wykorzystanych metod było zestawienie form żeńskoosobowych o najmniejszej liczbie wystąpień z odpowiednimi rzeczownikami męskoosobowymi. Ostatnim działaniem była weryfikacja notacji tych najrzadziej występujących form żeńskich w najobszerniejszych i najdoskonalszych pod względem warsztatu leksykograficznego słownikach wydanych w epoce, czyli w dziełach *Thesaurus polono-latino-graecus* Grzegorza Knapiusza (1643) oraz *Nowy dykcjonarz to jest mownik polsko-francusko-niemiecki* Michała Abrahama Troca (1764). Takie postępowanie pozwoliło urealnić wyniki badań i pełniej ukazać opisywane zjawisko we wskazanym przekroju synchronicznym polszczyzny.

Derywaty z formantem *-yni/-ini*

We współczesnej polszczyźnie sufiks *-yni* ma niewielką produktywność. Już w staropolszczyźnie była ona bardzo ograniczona (Kleszczowa 1998, s. 78). Polszczyzna odziedziczyła ten przyrostek z języka prasłowiańskiego, w którym miał postać **-ynji*. Od początku pełnił przede wszystkim dwie funkcje: służył do formowania rzeczowników żeńskich od męskich, por. pol. *bóg* – *bogini* oraz tworzenia abstraktów, np. scs *grōdynji* ‘duma’ – *grōdъ* ‘dumny’⁴. W polszczyźnie nastąpiło

³ Formant w postaci sufiksu *-ka* jest najbardziej charakterystyczny dla nazw istot żeńskich, jednak jego wielofunkcyjność i duża produktywność (Grochowska, Wierzbicka 2015, s. 51; Puzyńska 1981, s. 52) sprawiają, że ekscerpcja, a następnie analiza materiału badawczego z tym formantem byłaby trudna. Z tego względu wybrałam formanty złożone z wyraźną funkcją formowania feminatywów.

⁴ Druga funkcja szybko zanikła, w językach zachodniosłowiańskich doszło do konkretyzacji znaczeń wyrażen abstrakcyjnych, które w konsekwencji nabrały znaczenia nazw

rozróżnienie: początkowo feminytywy zakończone na *-yni* (po spółgłosce miękkiej lub stwardniałej: *-ini*) albo zostały odziedziczone z psł., albo były tworzone od niemotywowanych maskulinów. Natomiast między połową XVIII w. a końcem XIX w. w polszczyźnie literackiej doszło do kontaminacji formantów *-yni* (*-ini*) z *-ina*, czego wynikiem był przyrostek *-ini*. W polszczyźnie ogólnej wyrazy z nowym formantem wyparły formy zakończone na *-yna* (*radczynyna* → *radczyni*; *krawczynyna* → *krawczyni*) (Laskowski 1962, s. 171, 186)⁵.

W materiale leksykalnym z XVII i XVIII w. znalazły się następujące formacje z tym sufiksem:

1. Nazwy wskazujące na dojrzałość kobiety oraz jej wysoką pozycję społeczną: *bo-gini* 849; *gospodyni* 207; *hofmistrzynie* 1; *hospodaryni* 1; *knie[c]hynie* ‘żeńska forma od kniaź’ 2; *mądryni* 1; *mistrzynie* 68; *monarchinie/monarchynie* 73; *ochmistrzynie* 58; *prorokini* 31; *rządczyni* 3; *władczyni* 1⁶.
2. Nazwy wskazujące na aktywną postawę i autonomiczność kobiety: *heroini* 2; *morderczynie* 1; *rozbójczynie* 1; *sprawczynie* 2; *twórczynie* 2; *zdrajczynie* 2.
3. Pozostałe nazwy: *Turkini* 1; *mężobłagini* 1; *radczynie* 2.

Derywaty z formantem *-ica/-yca*

Zdaniem badaczy, formant *-ica* powstał w prasłowiańszczyźnie z połączenia końcowej samogłoski tematów żeńskich na *-ī* oraz przyrostka *-ca*. Witold Doroszewski w monograficznym opracowaniu przyrostka *-k-* udowodnił za Janem Rozwadowskim, że żeńskie odpowiedniki wykonawców czynności na *-ikō* są formacjami wtórnymi (Doroszewski 1928, s. 133). Według nich formowanie się sufiksu *-ica* zachodziło w okresie po palatalizacji III prasłowiańskiej, w której wyniku powstały spółgłoski *c* i *z* w miejscu pierwotnych *k* i *g* (Doroszewski 1928, s. 133–134). Najbardziej pierwotną funkcją formantu *-ica* było tworzenie odpowiedników żeńskich (nazw ludzi i zwierząt) dla maskulinów zakończonych na *-bcb*, wtórnie zaś nazywanie wykonawczyń czynności.

W KorBie odnotowano następujące formacje:

---

przestrzennych. Kontynuacją stanu prasłowiańskiego w języku polskim są formacje z przyrostkiem *-ynia* zachowane w nazwach miejsc: *pustynia*, *świętynia* oraz nazwach miejscowych: *Gdynia*, *Dobrynia*, *Małkinia*, *Retkinia* (Laskowski 1962, s. 171–173).

⁵ Zastosowanie kategoryzacji semantycznej sprawiło, że nie dzieliłam materiału ze względu na genezę sufiksów.

⁶ Niektóre wyrazy można przyporządkować do kilku różnych grup wyodrębnionych pod względem uogólnionych znaczeń, lecz nie wpływa to na wyniki badań. Istotny był fakt wystąpienia danej formy oraz wyodrębnienia się poszczególnych kategorii tematycznych.

1. Nazwy pokrewieństwa: *macica* ('matka'; kilka użyć); *mężyca* 3; *pasier(z)bica* 10; *rodzica* 15; *siostrzenica* 65; *siostrzyca* 6; *synowica* 48; *zołwica* ('siostra męża dla jego żony') 1.
2. Nazwy odnoszące się głównie do cech charakteru kobiet, zabarwione pejoratywnie: *arczywodnica* 1; *blaźnica* 1; *błądnica* 1; *drapieźnica* 1; *gwałtownica* 1; *klótnica* 1; *leniwica* 1; *niewdzięcznica* 2; *nikczemnica* 1; *paskudnica* 1; *przeciw-nica* 4; *przeszkodnica* 1; *szczekutnica* 1; *szkodnica* 1; *szpetnica* 1; *występnica* 1; *zazdrośnica* 1; *złośnica* 1; *zrzędlnica* 1; *zuchwalica* 1; *zwodnica* 10.
3. Nazwy związane z życiem seksualnym, również w większości nacechowane negatywnie: *cudzołożnica* 16; *jawnogrzesznic* 2; *latawica* 22; *miłośnica* 'kochanka'⁷ 5; *nałożnica* 87; *nierządnic* 94; *pochlebica* 2; *podłożnica* 9; *rozkosznica* 1; *swawolnica/swowolnica* 4; *wszetcznica* 36; *zalnica* 3; *założnica* 9.
4. Nazwy związane z życiem religijnym, głównie chrześcijaństwem: *bałwochwalnica* 20; *Bogarodzica* 120; *grzesznica* 38; *jałmużnica* 3; *męczennica* 13; *niezbożnica* 1; *pokutnica* 3; *zakonnica* 179⁸.
5. Nazwy związane ze światem czarów i magii: *czarownica* 1011; *diablica* 2; *guślnica* 1; *nieczarownica* 2; *zabobon(n)ica* 4.
6. Nazwy wskazujące na autonomiczność lub równość kobiet względem ich środowiska: *domownica* 1; *mieszkanica* 1; *pustelnica* 14; *rozbójnica* 1; *rówiennica* 2; *rówieśnica* 2; *społecznic* 1.
7. Nazwy określające stan społeczny lub zawód, pośrednio wskazujące na stan posiadania:
  - a) neutralny: *chałupnic* 1⁹; *czeladnic* 3; *komornic/kumornic* 152; *posłannic* 1; *półrolnic* 2¹⁰; *robotnic* 2; *służebnic* 161; *wydojnic* 1;
  - b) nazwy określające złe położenie ekonomiczne i społeczne: *mizernic* 2; *nędznic* 22; *niewolnic* 93.
8. Nazwy opisujące wygląd lub stan ciała: *karlic* 6; *trupic* 1; *nieboszczyca* 2.

⁷ Por. „Oprócz same Pleady/ i co się z Bogami Kiedyś tam pokumały/ że Miłośnicami Ich zostały/ i słyną na niebie tym łóżem” (Twardowski 1701, s. 132).

⁸ Można wyodrębnić również ogólniejszy typ słowotwórczy: dla rzeczowników r. ż., także tych nieosobowych. Jako przykłady można przywołać np. formy: *bożnic*, *spowiednic*, *świętnic*, *kropielnic*, *chrzcielnic*, *kazalnica*, *wyrocznica*.

⁹ Chałupnicy to bezrolni mieszkańcy wsi, posiadający tylko budynek mieszkalny (Janicki 2021, s. 104).

¹⁰ Półrolnicy to kmiecie uprawiający gospodarstwa półłanowe, czyli o połowę mniejsze od dóbr uznawanych w danym regionie za pełnorolne (Janicki 2021, s. 40, 101); por.: „Półrolnik. Besiſer eines halben Ackers. possesseur de la moitié d'un champ” (T 1764, kol. 1501).

9. Nazwy wskazujące na rolę lub położenie kobiety w konkretnej sytuacji: *oblubienica* 292, *położnica* 28; *pomocnica* 6; *uczennica* 5; *wychowanica* 5.
10. Pozostałe nazwy: *miłośnica* ‘ukochana’ 4¹¹ i ‘wielbicielka’ 5¹²; *tanecznicza* 10;

Wśród nazw feminatywnych odnoszących się do cech, a więc wyrazów w większości powstałych w procesie substancywizacji przymiotników albo czasowników, zaznacza się duża grupa formacji z przyrostkiem *-nica*, który uzyskał samodzielną produktywność. Już W. Doroszewski zwrócił uwagę, że zjawisku temu ulegają niemal wyłącznie przymiotniki o pejoratywnym zabarwieniu znaczeniowym (Doroszewski 1928: 153). Fakt ten ma wyraźne poświadczenie również w przeanalizowanym materiale leksykalnym z XVII i XVIII w. Wydaje się, że pierwotnie wynikiem tej substancywizacji były formacje, w których i tak ujemna emocjonalność tkwiła *implicite*, ale w efekcie sufiks *-ica* wtórnie stał się wykładnikiem ekspresywności eksplicytnej, tzn. wyrażanej za pomocą nacechowanych morfemów¹³. Sufiks ten dołączano do nazw społecznie nieaprobowanych czynności, by w ten sposób utworzyć nazwy konotujące ujemne uczucia, np. *nierządnicza*.

Derywaty z formantem *-iczka*

Ów wtórny formant z pierwotnym *-ka*, podobnie jak *-ica*, był wykorzystywany również do tworzenia nazw zawodów. Wśród uogólnionych znaczeń dają się wyodrębnić ponadto dwa inne. Pierwsze informuje o przynależności stanowej, a pośrednio również o sytuacji ekonomicznej kobiet. Jak pokazuje materiał badawczy, do zbioru tego należały formy tworzone od nazw stanowisk ojców oraz mężów, ale także wyrazy wskazujące na samodzielną egzystencję kobiet. Przy czym nazwy odmężowskie, takie jak *chałupniczka*, *ogrodniczka* czy *półrolniczka*, prymarnie zostały przypisane kobietom symetrycznie do określeń ich mężów, ale w ekscerpowanych źródłach (głównie inwentarzach dóbr ziemskich lub księgach sądowych) formy te sygnalizują autonomiczną pozycję kobiet jako osób stojących na czele rodziny.

Znaczenie drugiej dużej grupy derywatów wiąże się z działalnością kobiet w kontekście społecznym. Warto podkreślić, że niemal wszystkie wyrazy zgrupowane w tym zbiorze pokazują aktywną rolę kobiet w społeczeństwie.

¹¹ Por. „Jego żołnierze tak się domyślali/ Widząc jego żal/ i srogie tęsknice: I między sobą wgtos o tem gadali/ Że to dla jakiej cierpiał miłośnice” (Tasso 1618, s. 15).

¹² Por. „Wiedział bowiem iż miłośnica czystości młodzieńca czystego/ chociażże w błędzie będącego nie opuści” (Anonim 1612, s. 27).

¹³ O typologii ekspresywizmów zob. (Grabias 1981).

1. Nazwy zawodów:
  - a) nazwy nadawane żonom przedstawicieli danego zawodu lub kobietom samodzielnie go wykonującym: *kaletniczka 2; płócienniczka 1; pasamoniczka 2; paśniczka 1; rzeźniczka 1; spiśniczka 1* ('wojownicza uzbrojona w spiś'); *złotniczka 2*.
  - b) nazwy służebne: *dwórniczka 1; łaziebnicza 5*.
2. Nazwy wskazujące na przynależność stanową oraz położenie ekonomiczne:
  - a) ze względu na stan ojca: *arcyksiężniczka 7; księżniczka 111*;
  - b) ze względu na stan męża: *chałupniczka 3; kanoniczka 30; mieczniczka 73; ogrodniczka¹⁴ 4; półogrodniczka 1; półrolnicza 4; urzędniczka 5*;
  - c) samodzielne: *dziedziczka 62; spółdziedziczka 1; zakonniczka 1*.
3. Nazwy wskazujące na rolę lub położenie kobiety w konkretnej sytuacji: *bojownicza 8; czytelniczka 1; miłośniczka 1; męczenniczka 73; naśladowniczka 1; orędowniczka 1; pątniczka 1; pośredniczka/posredniczka/postrzedniczka 3; przeciwniczka 1; przewodniczka 13; rówienniczka 1; rówieśniczka 2; społeczniczka 1; strażniczka 1; uczenniczka 1; uczestniczka 17; zastępniczka 1; zawodniczka 1*.
4. Nazwy wskazujące na wyznanie religijne: *ewangeliczka 2; katoliczka 22*.
5. Pozostałe: *melancholiczka 2; rodziczka 1*.

Ze względu na wielofunkcyjność formantu *-ka* i dominację jego funkcji deminutywnej nad feminitywną (Kreja 2002, s. 27) często dochodzi do powstawania dubletów form *-iczka* i *-ica*, jak *biologiczka* – *biologica*, gdzie znaczenie przynajmniej jednej formy z pary jest nacechowane ujemnie. W zarejestrowanym materiale badawczym również wystąpiły tego typu pary: *miłośnica* – *miłośniczka*; *męczennica* – *męczenniczka*; *rówieśnica* – *rówieśniczka*; *uczennica* – *uczenniczka*; *siostrzenica* – *siostrzeniczka*, *zakonnica* – *zakonniczka*. Analiza kontekstów oraz tematyki i przynależności gatunkowej dzieł, z których pochodzą te wyrazy, wskazuje, że w większości nie są to dublety zróżnicowane pod względem aksjologicznym. Formacje te są używane wymiennie¹⁵ albo mają różne znaczenia (w wypadku pary *miłośnica* – *miłośniczka*¹⁶).

¹⁴ Ogrodnicy, inaczej zagrodnicy, to warstwa ludności wiejskiej, która użytkowała małe gospodarstwa, składające się z podwórza, ogrodu warzywnego i niewielkiej ilości ziemi (Janicki 2021, s. 104).

¹⁵ Por. „Taż racja właśnie z strony Ekonomiej prowentów Je[go] Kro: M. Starostw/ dochodów Rzeczypospolitej/ Czynszów rozmaitych/ Zakonników/ Zakonniczek/ Wdów ubogich/ etc.” (Gostkowski 1622, s. 21); „Lżejszaby to jej była umrzeć/ niż na Syna umierającego patrzyć; nie tylo tedy Męczenniczką była/ ale więcej niż Męczenniczką” (Birkowski 1623, s. 27); „A Była w Jopie niektóra uczenniczka/ imieniem Tabita/ która/ wyłożywszy/ zowie się Dorka: Ta była pełna dobrych uczynków i jałmużn które czyniła” (Dzieje Apostolskie 1632, s. 135).

¹⁶ Por. cytaty z przypisów 7, 11, 12 oraz „Przez te nowinki k sobie przysłała po przestraczu Miłośniczka. Znowu jej nie żał, iże w gachu Owem się zakochała, znowu triumfuje Nad mężem”

Derywaty z formantem *-arka*

Formant *-arka* jest sufiksem wyspecjalizowanym m.in. do tworzenia żeńskich nazw zawodowych. Wśród feminatywów wynotowanych z KorBy można wyróżnić trzy grupy nazw zawodów oraz inne nazwy związane z działalnością zarobkową. Wiele określeń zawodowych odnosi się do profesji męża, jednak nie są to tylko puste nazwy. Już od średniowiecza w wielu warsztatach rzemieślniczych pracowały żony i córki majstrów (Bogucka 1995, s. 14). Znane są duże uprawnienia żon drukarzy, które po śmierci mężów przejmowały interesy i prowadziły samodzielną działalność (z reguły jednak krótko – do ponownego zamążpójścia lub usamodzielnienia się synów)¹⁷. Również w materiale z XVII i XVIII w. znajdują się potwierdzenia, że kobiety przyuczały się i wykonywały zawód męża: „Gdy ta winiarka dla smacznego soku Grona z winnice przynosi do tłoku Pod jesienne czasy” (Morsztyn 1654 [1971], s. 233); „Przeraził widok Sylwią niezwykły, Spójrzyz z zadrzewa, wspiąwszy się na palce, Czy też młynarka zmiele kłosek nikły” (Drużbacka 1752, s. 248).

Wyjątkowym przykładem jest działalność Reginy Salomei z Rusieckich Pilsztynowej, która nauczyła się sztuki lekarskiej od pierwszego męża, okulisty Jakuba Halpira. Początkowo pomagała mu prowadzić praktykę lekarską, jednak z biegiem czasu zaczęła nazywać siebie „doktorką medycyny i okulistką”. W karierze zawodowej była nadworną lekarką haremu sułtana Imperium Osmańskiego Mustafa III, a także chana krymskiego w Bakczysaraju (Zielińska 2016, s. 109).

1. Nazwy zawodów wykonywanych przez kobiety:
  - a) związane z pracami kuchennymi lub domowymi: *kucharka* 92; *piekarka* 2;
  - b) związane z handlem (prowadzeniem gospody lub stoiska targowego): *arendarka* 1; *harendarka* 2; *karczmarka* 2; *kaczmarka* 12; *kramarka* 9; *szragarka* 1 (‘przekupka, straganiarka’); *szynkarka* 33;
  - c) związane z rzemiosłem lekkim (wytwarzaniem towarów lub usługami): *bielarka* 2; *haftarka* 4; *igłarka* 1; *mydlarka* 3; *wieńczarka* 1 (‘robiąca wieńce’);
  - d) związane z pracą najemną: *koziarka* 1; *owczarka* 1; *plewiarka* 4; *żniwiarka* 2;
  - e) związane z pracą umysłową i pełnioną funkcją: *sekretarka* I (‘kobieta sekretarz’¹⁸) 2.

(Korczyński 1698, s. 87).

¹⁷ Por. życiorysy Katarzyny Rossowskiej (www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/jan-rossowski; dostęp: 13.03.2023) czy Józefy Piller (www.ipsb.nina.gov.pl/a/biografia/antoni-piller; dostęp: 13.03.2023). Na kartach tytułowych najczęściej widnieją zapisy informujące o wydrukowaniu książki przez wdowę i dziedziców zmarłego impresora. Z jednej strony, żona jest zauważana w nazwie firmy, choć nie działa samodzielnie. Z drugiej zaś, wdowa nie jest znana z imienia, ponieważ drukarnia nadal działa pod nazwiskiem zmarłego męża.

¹⁸ Znaczenie utrwalone w literaturze faktograficznej.

2. Nazwy nadawane żonom przedstawicieli danego zawodu: *aptekarka* 3; *bednarka* 7; *cynkarka* 1; *lekarka* 6; *malarka* 3; *mielcarka*; *młynarka* 4; *rybiarka* 1; *ślusarka* 1; *winiarka* 4; *żeglarka* 2.
3. Nazwy wskazujące na aktywną postawę i autonomiczność kobiety: *adwersarka* 1; *mocarka* 1; *szafarka* 19; *włodarka* 2.
4. Nazwy opisujące cechy: *figlarka* 1; *łgarka* 2.
5. Pozostałe: *guślarka* 4; *sekretarka/ sekreterka* II ('ta, której powierzono sekrety; powierniczka'¹⁹) 4; *starka* ('staruszka' lub 'akuszerka'²⁰) 13; *tercjarka* 3.

Derywaty z formantem *-aczka*

Wielofunkcyjny formant *-aczka* powstały na gruncie prasłowiańskim, służył m.in. do tworzenia żeńskich nazw wykonawczyń czynności. Jest to przyrostek złożony: składa się z formantu *-acz* tworzącego głównie męskie nazwy wykonawców czynności oraz *-ka* dla odpowiedników żeńskich. Najstarsze polskie poświadczenie pochodzi z XV w. (por. SStp, Rost nr 2892). Trzonem tej grupy formacji są nazwy zawodowe oraz formy nazywające rolę kobiety w konkretnej sytuacji.

1. Nazwy zawodów:
  - a) nazwy zawodów tradycyjnie wykonywanych przez kobiety: *praczka* 20; *szwaczka* 11; *tkaczka* 1;
  - b) nazwy nadawane żonom przedstawicieli danego zawodu: *rybaczka* 2; *trębaczka* 1;
  - c) nazwy służebne: *plewaczka* 2; *posługaczka* 2; *pomywaczka* 2.
2. Nazwy wskazujące na przynależność stanową i położenie ekonomiczne, w większości złe: *bogaczka* 2; *nieboraczka* 2; *pijaczka* 11; *prostaczka* 5; *sobaczka* 2 ('przezwisko'); *tułaczka* 3; *wieśniaczka* 2; *żebraczka* 1.
3. Nazwy wskazujące na rolę kobiety w konkretnej sytuacji: *odpowiedaczka* 1; *ślu-chaczka* 1; *śpiewaczka* 18; *tłumaczka* 1.
4. Nazwy wskazujące na przynależność etniczną i narodową: *Austriaczka* 14; *Ko-ryntiaczka* 1; *Niemczaczka* 2; *Prusaczka* 1.
5. Nazwiska tworzone od imion lub nazwisk mężów: *Adamiaczka* 1; *Ciekleniaczka* 1; *Grzelaczka* 1; *Kusiaczka* 1; *Leśniaczka* 1; *Michalaczka* 1; *Pietrzaczka* 2; *Siewiaczka* 1; *Tymczyszczka* 1; *Walczaczka* 1.
6. Pozostałe: *dziwaczka* 2; *jedynaczka* 47.

¹⁹ Znaczenie występujące w literaturze pięknej i tekstach perswazyjnych.

²⁰ W wielu kontekstach nie jest możliwe rozróżnienie znaczeń.

Derywaty z formantem *-anka*

1. Patronimika:

- a) nazwiska odojcowskie: *Brzenianka* 2; *Dębolanka* 2; *Drohiczanka* 1; *Dudzianka* 1; *Hołubianka* 1; *Kiszczanka* 1; *Jabłonczanka* 1; *Jaryczanka* 1; *Jarzynianka* 1; *Jasiczanka* 1; *Kolchanka* 2; *Lulczanka* 1; *Łachodowczanka* 1; *Łęczyczanka* 1; *Mohilanka* 1; *Norgielanka* 1; *Ostrogurszczanka* 1; *Ożdżanka* 2; *Pobożanka* 1; *Pszonczanka* 1; *Rakuszanica* 9; *Ratuszanka* 1; *Sapieżanka* 21; *Słuszczanka* 1; *Smarkulianka* 1; *Solarzanka* 1; *Trepczanka* 1; *Wojnianka* 1; *Zawiszanka* 1; *Zielanka* 1;
- b) nazwy odnoszące się do stanowisk, tytułów i zawodów wykonywanych przez ojca:
- wskazujące na urząd lub stanowisko: *chorążanka* 41; *hetmanka* 3; *hrabianka* 5; *kanclerzanka* 6; *kasztelanka* 119; *koniuszanka* 1; *krajczanka* 3; *łowczanka* 7; *margrabianka* 4; *podczaszanka* 18; *podkanclerzanka* 5; *podkomorzanka* 33; *podkoniuszanka* 4; *podskarbianka* 4; *podstolanka* 9; *sędzianka* 11; *starościanka* 38; *wielkorządczanka* 1; *wojewodzianka* 111; *wojszczanka* 1;
  - wskazujące na zawód: *młynarzanka* 1; *owczarzanka* 1; *markietanka* 2;
  - wskazujące na stan społeczny: *chłopianka* 3; *grubianka* 1; *markietanka* 2; *dworzanka* 80; *ziemianka* 6; *szlachcianka* 77.

2. Nazwy przynależności etnicznej, państwowej lub regionalnej (w tym nazwy mieszkańek miast): *Cyganka* 5; *Egipcjanka* 2; *Egipczanka* 4; *Hiszpanka* 11; *Indianka* 13; *krakowianka* 4; *lwowianka* 1; *Luzytanka* 1; *Ormianka* 8; *Rzymianka* 25; *Samarytanka* 1; *spartanka* 3; *Syrakuzanka* 1; *wieliczanka* 1;

3. Nazwy związane z życiem religijnym:

- a) nazwy wskazujące na wyznanie religijne: *arianka* 1; *chrystyjanka* 1; *chrześcijanka* 58; *mahometanka* 2;
- b) nazwy wskazujące na zgromadzenie zakonne: *bazylianka* 1; *dominikanka* 10; *franciszkanica* 11; *karmelitanka* 13; *norbertanka* 2; *urszulanka* 1;
- c) inne nazwy związane z życiem religijnym: *parafianka* 2; *pomazanka* 1; *zakrystianka* 2; *poganka* 19.

4. Nazwy wskazujące na pokrewieństwo, relację więzi rodzinnych: *bratanka* 1; *siostrzanka/siestrzanka* 2.

5. Nazwy wskazujące na uległość i podrzędną pozycję kobiety: *branka* 21; *poddanka* 12; *wygnanka* 10; *wychowanka* 5.

6. Nazwy wskazujące na równą i aktywną pozycję kobiety: *kompanka* 38; *mieszkanica* 2; *spółkompanka* 1; *tyranka* 1.

7. Nazwy związane z życiem seksualnym: *kochanka* 75; *kortezianka* 1, *kortezanka* 1 ('kurtyzana, nierządnicza').

Wyniki badań korpusowych

Materiał badawczy wyekscerpowany z KorBy liczył 323 formy. Podsumowując analizę słowotwórczo-semantyczną, trzeba stwierdzić, że najbardziej produktywnym formantem był sufiks złożony *-anka*: 99 nazw kończyło się tym przyrostkiem (30% analizowanych form). Nieco mniejszą, ale również wysoką produktywność wykazał sufiks *-ica*: w materiale wystąpiły 82 takie feminatywy (25% zgromadzonej leksyki). Formacje z sufiksami *-iczka*, *-arka* oraz *-aczka* miały porównywalną, średnią produktywność. Odnotowałam 44 formy zakończone na *-iczka* (14%), 41 z sufiksem *-arka* (13%), 36 zakończonych na *-aczka* (11%). Najmniej, bo 21 feminatywów było utworzonych za pomocą przyrostka *-yni/-ini*. Stanowiły one 6% całości materiału leksykalnego.

Z punktu widzenia lingwistyki korpusowej ważne jest podkreślenie, że badany zbiór leksemów w przeważającej większości zawierał formy, które mają po kilka lub kilkanaście wystąpień w korpusie: aż 72% wszystkich analizowanych wyrazów to lematy z konkordancją równą lub niższą od 5 i aż 41% całości – feminatywy zarejestrowane jeden lub dwa razy. Z rzadka pojawiały się lematy z konkordancją liczącą po kilkaset rekordów – jedynie 11 wyrazów miało powyżej 100 użyc, co stanowi 0,3% badanej leksyki. Dla analizy statystycznej istotny jest także fakt, że w wielu wypadkach nazwy występujące w korpusie kilku- lub nawet kilkunastokrotnie pochodziły z pojedynczych źródeł, co znacznie zawęży zakres ich występowania (np. *latawica* pojawia się 22 razy, z czego 21 w *Młocie na czarownice* Jacoba Sprengera [1614] i jeden raz w *Nowych Atenach* Benedykta Chmielowskiego [t. III, 1754]).

Warto też zwrócić uwagę na tematykę oraz przynależność gatunkową źródeł, w których pojawiają się formy żeńskoosobowe, ponieważ wyraźnie wyodrębniają się dwie grupy tekstów. W dużej mierze są to utwory poetyckie, pisane przez twórców wybitnych na tle swej epoki, jak Wacław Potocki, Zbigniew Morsztyn czy Jan Gawiński, a także poetów z kręgu literatury sowizdrzałskiej. Właściwością stylu artystycznego jest sięganie po oryginalne, wyszukane, a przez to rzadkie słownictwo. Dzięki temu wyrazy zyskują nowe, kontekstowe znaczenia, ale dla badania występowania feminatywów w historii polszczyzny stanowi to dodatkowe wyzwanie. Przykładem mogą być formy *lekarka* i *doktorka*: „Jam Magdalena/ i Doktorka twoja: Tyżeś to rzekłem: o lekarko moja” (Twardowski 1628, k. F2). W powyższym cytacie wyrazy te nie występują ani w znaczeniu nazw zawodowych, ani nie określają żony w odniesieniu do profesji jej męża, lecz nazywają osobę, która kogoś uleczyła.

Niektóre formacje należy uznać za neologizmy utworzone przez literatów. Z dużym prawdopodobieństwem w ten sposób powstawały ekspresywizmy

o negatywnym wydźwięku, np. *szczekutnica*, *arcyzwodnica* czy *zrzędlnica*. Wśród takich nowo tworzonych form występują również dosłowne tłumaczenia z pism obcojęzycznych, jak w wypadku złożenia *mężobłagini*. Pochodzi ona z epigramatu Wespazjana Kochowskiego i jest kalką z łaciny: „Miał Cerkiew zawołaną Rzym/ jednej Bogini/ Zwała się *Viriplaca* lub *Mężobłagini*” (Kochowski 1674, s. 78).

W wypadku wielu innych feminatywów z niską frekwencją należy raczej przypuszczać, że autorzy źródeł, z których pochodzą te nazwy, tworzyli nowe formacje według konkretnego typu słowotwórczego. Wydaje się, że w ten sposób do tekstów trafiły zwłaszcza formy z przyrostkiem *-yni/ -ini* na wzór nazw *gospodyni*, *bogini* i *mistrzynie*, które konotują obraz silnej, zaradnej i aktywnej kobiety. W KorBie znalazło się 21 formacji z tym sufiksem i aż 15 z nich ma trzy wystąpienia lub mniej (71%). Wśród nich są *zdrajczynie* wymieniona tylko w *Bohatyrze strasznym* Francesca Andreiniego (1695, tłum. Krzysztof Piekarski) i *Cydzie* Corneille’a (1752, tłum. A. Morsztyn), *twórczynie* z *Diariusza* Marcina Matuszewicza (1754–1765) i poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego (1640; tłum. Jan Gawiński), *władczynie* z *Dworzanek* J. Gawińskiego (1664) czy *sprawczynie* z *Bukolików* J. Gawińskiego (1668) i wspomnianego *Diariusza* M. Matuszewicza. Wymienione feminatywy nie występują w indeksie SXVI. Słowa o pojedynczych wystąpieniach, notowane tylko w poezji zostały zatem zarejestrowane jako istniejące w tym czasie, ale wątpliwe jest, że były w czynnym zasobie słownictwa przeciętnego użytkownika ówczesnej polszczyzny.

Drugą grupą tekstów, w których w większej liczbie zostały zarejestrowane rzeczowniki żeńskoosobowe, są inwentarze dóbr ziemskich i księgi sądowe. Stamtąd pochodzi większość nazwisk zarejestrowanych w materiale badawczym, a także duża część nazw zawodów. Analiza form zaczerpniętych z tych źródeł pokazuje, że częstotliwość występowania feminatywów może wyrażać relację języka z rzeczywistością. Mianowicie wyrazy, takie jak *chałupniczka*, *komornica*, *pótrolniczka* i *pólogrodniczka*, zostały wymienione w inwentarzach spisujących m.in. głowy rodzin zobligowanych do odbycia pańszczyzny na rzecz dworu. Formy żeńskoosobowe pojawiały się w tych spisach tylko w sytuacji, w której brakowało męskiego przedstawiciela danej zagrody. Przykładowo wyraz *pótrolniczka* wystąpił 4 razy, *pótrolnica* – 2, natomiast maskulinum *pótrolnik* – 274 razy. Podobnie *chałupnica* 3, *chałupniczka* 4, a *chałupnik* 253. Zaznacza się wyraźna przewaga liczby wystąpień form męskoosobowych. W wypadku nazw odnoszących się do pozycji w hierarchii społecznej konkordancja w korpusie pozostaje w relacji do ówczesnej pozycji społecznej kobiet i ich znikomego prawa do samostanowienia i zarządzania gospodarstwem domowym (Kuchowicz 1990; Bogucka 1995). Badania roli kobiet prowadzone są najczęściej na podstawie treści dokumentów

osobistych, czyli korespondencji, testamentów lub pamiętników, ale warto rozważyć także informacje, które przechowuje sama materia językowa.

Z punktu widzenia badań nad występowaniem feminatywów w polszczyźnie dawnej ważne jest zasygnalizowanie, że w wielu tekstach zostały one zgrupowane w jednym krótkim fragmencie dzieła. W połączeniu z bardzo niską frekwencją dużej części feminatywów pokazuje to, że formy te nie występują równomiernie w całym korpusie. Po pierwsze, do pewnego stopnia imituje to sposób ich funkcjonowania w języku polskim XVII i XVIII w., po drugie zaś pokazuje, że formy niwelujące asymetrię względem nazw męskoosobowych w dużej mierze pozostawały jedynie w sferze języka artystycznego, por.:

- (1) Kmiotki Hymetu, niewinne dziewice, Pieścidła Dyjanny, Niezganione panny!
Cne kawalerki, ćwiczone spiśniczki, Złotego pułku chyże bojowniczkki: O, niepojęte w swej sztuce mistrzynie, Pracowicielki, zacne gospodynie! Skowronkowej pory Wdzięczne wiosny cory! (Sarbiewski 1640, s. 459);
- (2) Dla muzyków/ dla skrzypków/ co mają złe żony Mam piszczalki/ multanki/
i grodeckie strony Kiedy wam żony łąją w ten czas głośno grajcie/ Jak możecie
niewieście wrzaski zagłuszajcie. Pan Bóg to na was zesłał jakiesi skaranie/ Co
się ludziom nie godzi/ to się wam dostanie. Barwierzowa/ kantorka/ malarka/
kleszyna/ Wszystko diabeł/ dudzina i organiścina (Jan z Kijan 1615, k. B4v);
- (3) Na smatruzie (kto świadom) własny sejm niewieści, Kto się kolwiek dowiedzieć
chce jakiej powieści. Tam idź między farbierki i między iglarki, Kaletniczki, pa-
śniczki, znamienite łgarki (Jan z Wychyłówki 1618, s. 29).

Sposób funkcjonowania feminatywów można też pokazać w relacji do liczby użyć ich odpowiedników męskich. Jest to zasadne zwłaszcza dla form żeńskich notowanych najrzadziej. Zestawienie pozwoli stwierdzić, czy badane formacje były używane równie rzadko, co rzeczowniki męskoosobowe, czy też zaznaczy się wyraźna nierównowaga frekwencji użyć obu grup.

Punktem wyjścia do porównań był zbiór rzeczowników żeńskoosobowych występujących w KorBie jednokrotnie. Z badania wyłączałam nazwiska oraz określenia patronimiczne, a także nazwy przynależności etnicznej i państwowej. Formy te zestawiałam z odpowiednimi rzeczownikami męskoosobowymi i liczbą ich użyć w korpusie.

Tabela I. Zestawienie feminatywów o pojedynczej notacji w KorBie z liczbą użyc ich męskich odpowiedników

	Forma żeńsko-osobowa	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764	Forma męsko-osobowa	Liczba wystąpień w KorBie	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764
1.	adwersarka	–	–	adwersarz	136	–	–
2.	arcyzwodnica	–	–	arcyzwodnik	–	–	–
3.	arendarka	–	+	arendarz	74	+	+
4.	arianka	–	–	arianin	84	–	–
5.	bazylianka	–	+	bazylianin/ bazylian	38	–	+
6.	błaźnica	–	+	błażen	337	+	+
7.	błądnica	–	–	błądnik	–	–	–
8.	bratanka	–	+	bratanek	12	+	+
9.	chałupnica	–	–	chałupnik	253	+	+
10.	chrystyjanka	–	–	chrystianin/ chrystyjanin	–	–	–
11.	cynkarka	–	–	cynkarz	–	–	–
12.	czytelniczka	–	+	czytelnik	680	+	+
13.	domownica	–	–	domownik	52	+	+
14.	drapieźnica	–	–	drapieźnik	2	+	+
15.	figlarka	–	–	figlarz	12	+	+
16.	grubianka	–	+	grubianin/ grubian	20	+	–; +
17.	guślnica (T guślarka)	–	–	guślarz	5	–	+
18.	gwałtownica	–	–	gwałtownik	39	+	+
19.	hofmistrzyni	–	–	hofmistrz	–	–	–
20.	hospodaryni	–	–	hospodar	229	–	–
21.	igłarka	–	–	iglarz	1	+	+
22.	kłótnica	–	–	kłótnik	2	–	–
23.	kortezanka	–	–	–			
24.	kortezianka	–	–	–			
25.	koziarka	–	–	koziarz	3	+	+
26.	leniwica	–	–	leniwiec	18	+	–
27.	mądryni	–	–	mędrzec	250	+	+

	Forma żeńsko-osobowa	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764	Forma męsko-osobowa	Liczba wystąpień w KorBie	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764
28.	mężoblągini	-		-	-		
29.	mielcarka	-	-	mielcarz	20	+	+
30.	mieszkanica	-	-	mieszkaniec	278	+	-
31.	miłośniczka	-	-	miłośnik	260	+	+
32.	mocarka	-	-	mocarz	75	+	+
33.	morderczyni	-	-	morderca	42	+	+
34.	naśladow-niczka	-	+	naśladownik; naśladowca	17; 77	+; +	+; +
35.	niezbożnica	-	-	niezbożnik	66	-	-
36.	nikczemnica	-	-	nikczemnik	5	+	+
37.	odpowie-daczka	-	-	odpowiedzcz; odpowiadacz	1; 1	-; +	-; +
38.	orędowniczka	-	+	orędownik	-	+	+
39.	owczarka	-	-	owczarz	44	+	+
40.	paskudnica	-	+	paskudnik	11	+	+
41.	paśniczka	-	-	paśnik	1	+	+
42.	pątniczka	-	-	pątnik	5	+	+
43.	plócienniczka	-	+	plóciennik	6	+	+
44.	pomazanka	-	-	pomazaniec	81	+	+
45.	posłannica	-	+	posłaniec	178	+	+
46.	półogrod-niczka	-	-	półogrodnik	5	-	-
47.	przeciwniczka	-	+	przeciwnik	149	+	+
48.	przeszkodnica	-	-	przeszkodnik	2	+	+
49.	rodziczka	-	-	rodzic	1282	+	+
50.	rozbójczyni	-	-	rozbójnik	177	+	-
51.	rozbójnica	-	-	rozbójnik	177	+	-
52.	rozkosznicza	-	-	rozkosznik	19	+	+
53.	rówienniczka	-	+	rówiennik	6	+	+
54.	rybiarka	-	-	rybiarz; rybak	-; 145	-; +	-; +
55.	rzeźniczka	-	-	rzeźnik	91	+	+
56.	słuchaczka	-	-	słuchacz	153	+	+

	Forma żeńsko-osobowa	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764	Forma męsko-osobowa	Liczba wystąpień w KorBie	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764
57.	spiśniczka	-	-	spiśnik	12	+	+
58.	społecznicza	-	-	społecznik	4	-	+
59.	społeczniczka	-	-	społecznik	4	-	+
60.	spółdzielczka	-	-	spółdzielczic	2	+	+
61.	spółkompanka	-	-	spółkompan	-	-	-
62.	strażniczka	-	-	strażnik	299	+	+
63.	szczekutnica	-	-	szczekutnik	-	-	-
64.	szkodnica	-	-	szkodnik (w zn. osob.)	21	+	+
65.	szpetnica	-	-	szpetnik	4	-	-
66.	sragarka	-	-	sragarz	-	-	-
67.	ślusarka	-	+	ślusarz	27	+	+
68.	tkaczka	+	+	tkacz	63	+	+
69.	tłumaczka	-	-	tłumacz	237	+	+
70.	trębaczka	-	-	trębacz	162	+	+
71.	trupica	-	-	trup	900	+	+
72.	tyranka	-	+	tyran	665	+	+
73.	uczenniczka	-	-	uczeńnik; uczeń	1; 782	-; +	-; +
74.	wieńczarka	+	+	wieńczarz	-	+	+
75.	władczyni	-	-	władca	12	-	-
76.	wydojnica	-	-	wydojnik	-	-	-
77.	występnica	-	-	występnik; występca	8; 6	-; -	-; +
78.	zakonniczka	-	+	zakonnik	836	+	+
79.	zastępniczka	-	-	zastępnik; zastępca	-; 15	-; +	-; +
80.	zawodniczka	-	-	zawodnik	26	+	+
81.	zazdrośnica	-	-	zazdrośnik	6	-	+
82.	złośnica	-	-	złośnik	47	+	+
83.	zrzędlnica	-	-	zrzędnik	-	-	-

	Forma żeńsko-osobowa	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764	Forma męsko-osobowa	Liczba wystąpień w KorBie	Notacja w Kn 1643	Notacja w T 1764
84.	zuchwalica	–	–	zuchwalec (T zuchwałca)	16	–	+
85.	żebraczka	–	+	żebrak	135	+	+

Źródło: opracowanie własne.

W zestawieniu znalazły się formy, które nie miały męskoosobowych odpowiedników: *kortezanka* ('kurtyzana'), *kortezianka* ('ts.'). Ze względu na dalsze analizy oraz fakt, że nie stanowiły jednolitego zbioru, pozostawiłam je w tabeli, jednak nie brałam pod uwagę przy porównywaniu form męskich i żeńskich. Ponadto niektórym feminatywom można przypisać maskulina o symetrycznej budowie słowotwórczej, które jednak nie były używane w polszczyźnie doby średniopolskiej. W takich wypadkach uwzględniałam dwie formacje: formę o podobnej budowie oraz maskulinum o tym samym znaczeniu, np. dla wyrazu *rybiarka* należałoby przypisać rzeczownik r. m. *rybiarz*, ale podobnie jak dziś funkcjonował wyraz *rybak*. Również jeśli w Kn i T została zapisana podobna forma męska o odpowiednim znaczeniu, to włączałam ją do porównania. Było tak w wypadku odpowiednika dla feminatywu *zuchwalica*: w KorBie występował wyraz *zuchwalec* (16), jednak w słowniku M.A. Troca widniała forma *zuchwałca*.

Wśród badanych form znalazło się wiele formacji męskoosobowych, które w ogóle nie wystąpiły w KorBie. Były to formy różnego typu: ekspresywizmy (*arcyzwodnik, błędnik*), nazwy zawodów raczej wykonywanych przez kobiety (*wydojnik, szragarz*) albo wyrazy, których żeńskie odpowiedniki wystąpiły w korpusie w niestandardowej formie (*hofmistrz, chrystyjanin*). Wyrazy te stanowiły około 17% feminatywów przyjętych do tego porównania.

Podobny udział miało słownictwo zarejestrowane w korpusie, ale z liczbą użyć nieprzekraczającą 5. Wyrazów takich było około 18%. Obie te grupy (35% całości maskulinów) można ująć jako występujące z podobną częstotliwością do odpowiadających im feminatywów.

Natomiast rzeczowników męskoosobowych występujących wielokrotnie częściej było 75%. W tym formacji z liczbą wystąpień powyżej 100 było aż 27%. Wśród nich m.in. *chałupnik* 253, *czytelnik* 680²¹, *miłośnik* 260, *mieszkaniec* 278 (dla porównania: *mieszkanica* 1, ale i *mieszkanka* 2) oraz *przeciwnik* 149 (analogicznie: *przeciwniczka* 1 i *przeciwnica* 4). Maskulina te nie wychodziły spod ręki jednego autora, lecz wystąpiły w różnych źródłach, nie należą do słownictwa

²¹ O przyczynach tak dużej liczby użyć rzeczownika *czytelnik* zob. (Rodek 2022).

nacechowanego emocjonalnie i nie dziwi ich wysoka frekwencja. Zadziwiający jest raczej fakt pojedynczych notacji odpowiadających im formacji żeńskich.

Poszukując przyczyn tak małej liczby feminatywów tworzonych za pomocą wybranych formantów oraz ich znikomego użycia, można by wysunąć argument, że kobiety i ich świat nie były przedmiotem opisu mężczyzn, znacznie rzadziej występowały jako bohaterki opisu lub nie pasowały do tematyki preferowanej przez większość ówczesnych czytelników. Jednak już struktura samych tytułów dzieł uwzględnionych w KorBie pokazuje, że argument ten nie jest prawdziwy. Ponadto opis świata antycznego, tak lubianego przez szlachtę w okresie baroku, wiązał się z nazywaniem bogiń i innych istot żeńskich. Literatura piękna, zwłaszcza poezja, to nieustanne ujarzmianie emocji pomiędzy kobietą i mężczyzną. Struktura tematyczna i gatunkowa KorBy pokazuje, że znalazły się w niej poradniki, teksty użytkowe i satyryczne skierowane do kobiet lub je charakteryzujące²². Świat kobiet jest reprezentowany i opisywany w tym korpusie historycznym, a jednak liczba wynotowanych formacji na wybrane sufiksy, a jeszcze bardziej liczba ich użyc, wydaje się niewielka.

Korpus tekstów a słowniki z epoki

Analizę wystąpień warto uzupełnić o badania leksykograficzne. Interesujące wydaje się zwłaszcza sprawdzenie wyrazów występujących w KorBie pojedynczo pod kątem ich notacji w Kn i T (por. tabela I).

Założeniem G. Knapskiego było zamieszczenie tylko najczęściej używanych form feminatywnych (Puzynina 1956, s. 124), a jednak wśród badanych wyrazów w Kn pojawiły się *tkaczka* i *wieńczarka* – nazwy wykonawczyń czynności tradycyjnie przypisywanych kobietom. Z kolei M.A. Troc uzupełnił swój dykcjonarz w stosunku do Kn o wiele rzeczowników żeńskoosobowych. Wśród nich są m.in. potoczne nazwy odnoszące się do żeńskich zgromadzeń zakonnych (*bazylianka*, ale brak nazw wyznawców religijnych, jak *arianin* i *arianka*), niektóre nazwy zawodowe kobiet (*arendarka*, *plócienniczka*), pewne nazwy pochodzące od zawodów mężów (*rybaczka*, *ślusarka*) oraz nazwy pokrewieństwa (*bratanka*, ale nie ma *siostrzenicy*). Są ponadto inne nazwy wykonawczyń czynności, jak *czytelniczka*, *naśladowniczka*, *posłannica*, *tyranka*, *żebraczka*. Klucz ich odnotowania w tym słowniku wydaje się niezbyt jasny: co prawda, odpowiadające im maskulina mają dużą liczbę wystąpień w KorBie (niemal wszystkie powyżej 100),

²² Przykładowe źródła to: anonim, *Sejm białogłowski* [...] (1617); anonim, *Sejm panieński* [...] (1684); anonim, *Czarownica powołana* [...] (1680); J. Boczyłowicz, *Czterech części świata natury białogłowskiej hieroglifikon* [...] (1691); Pseudo-Albert Wielki, *O sekretach białogłowskich* (1695); Antoni M. Prokopowicz, *Nauka obyczajowa dla panienek* (1790).

jednak one same występują tam śladowo. W pełni obrazuje to rozdźwięk pomiędzy słownikiem jako zbiorem słów utworzonym na podstawie z góry założonych zasad a rzeczywistością językową.

Dobłą ilustracją tego zjawiska jest również przykład form *orędowniczka* i *orędownik*. Mianowicie oba słowa znalazły się w T, w Kn – tylko forma męskoosobowa. Natomiast w korpusie historycznym wystąpiła tylko (i to jeden raz) forma *orędowniczka*, która pochodzi z tekstu o tematyce religijnej i odnosi się do Maryi Panny. Kwestia ta wiąże się z ówczesnym trybem pracy leksykografów, którzy nie bazowali na tekstach, lecz tworzyli siatkę haseł na podstawie innych leksykonów. Dla G. Knapusza punktem wyjścia były głównie słowniki z językiem łacińskim (Puzynina 1956, s. 121), M. A. Troc zaś w dużym stopniu opierał się właśnie na Kn (Iwanowska 1994, s. 294-295). W tej sytuacji tym bardziej należy docenić fakt, że T został uzupełniony o wiele form żeńskoosobowych.

Podsumowanie

Badania nad formami żeńskoosobowymi wyłonionymi z tekstów z XVII i XVIII w. jasno pokazują, że na kwestię obecności feminatywów w polszczyźnie doby średniopolskiej należy patrzeć wielopłaszczyznowo. Sama liczba formacji żeńskoosobowych nie niesie istotnej informacji, ale przedstawienie liczby użyć poszczególnych form oraz zestawienie najrzadziej używanych feminatywów z maskulinami urealnia wyniki badań i pokazuje badane formy w szerszym kontekście.

Analizy wykazały, że niemal $\frac{3}{4}$ badanych form żeńskoosobowych miało bardzo niską frekwencję (≤ 5). Ponadto leksemy o większej konkordancji były notowane w pojedynczych źródłach, co zawęża zakres ich występowania. Duża część wyekscerpowanego materiału funkcjonowała tylko w języku artystycznym. Natomiast zestawienie z rzeczownikami męskoosobowymi pokazało, że około 75% maskulinów miało znacznie wyższą frekwencję w korpusie niż badane feminatywy o pojedynczych użyciach (a około 30% ponadstukrotnie wyższą).

Najbardziej produktywnym formantem słowotwórczym był sufiks *-anka* (30% badanych wyrazów), nieco mniej derywatów kończyło się na *-ica* (25%). Formacje zakończone na *-iczka, -aczka* i *-arka* stanowiły po kilkanaście procent całości materiału. Przyrostek *-yni/ -ini* miało 6% feminatywów, ale z uwagi na fakt, że był on mało produktywny jeszcze na gruncie prasłowiańszczyzny, zbiór formacji z tym formantem wydaje się dość pokaźny.

Niwelowanie asymetrii rodzajowej rzeczowników osobowych postępowało powoli. Tak skromnej liczby form żeńskoosobowych z pewnością nie można nazwać ekspansją feminatywów, ale ich wystąpienie w tekstach, choćby jednostkowe,

świadczy o odczuwaniu potrzeby nominacji i dokładniejszego określenia ważnego fragmentu rzeczywistości.

Bibliografia

- Bogucka, M. (1995). Kobieta w społeczeństwie polskim XVI-XVIII wieku. W: A. Żarnowska (red.), *Pamiętnik XV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, t. 2. Przemiany społeczne a model rodziny* (3–16). Gdańsk–Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Doroszewski, W. (1928). Monografie słowotwórcze, *Prace Filologiczne*, t. 13.
- Dyszak, A.S. (2013). Potrzeba czy zbędna moda? W: M. Milewska-Stawiany, E. Rogowska (red.), *Mówię, więc jestem. Rozmowy o współczesnej polszczyźnie* (78–83). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Grabias, S. (1981). *O ekspresywności języka. Ekspresja a słowotwórstwo*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie.
- Feminatywy – dyskusja o języku* (2022, luty). Pozyskano z: skrivanek.pl.
- Grochowska, M., Wierzbicka, A. (2015). Produktywne typy słowotwórcze nazw żeńskich we współczesnej polszczyźnie, *Acta Universitatis Lodzianis* 19, 45–54.
- Grzegorzczakowa, R., Puzynina, J. (1979). *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*. Warszawa: PWN.
- Iwanowska, A. (1994). O metodzie leksykograficznej „Nowego dykcjonarza to jest mownika polsko-niemiecko-francuskiego” (1764) Michała Abrahama Troca, *Prace Filologiczne*, 39, 291–325.
- Janicki, K. (2019, listopad). *Żeńskie końcówki, feminatywy w II RP. Używano ich w Polsce już 100 lat temu i nie wzbudzały kontrowersji*. Pozyskano z: wielkahistoria.pl.
- Janicki, K. (2021). *Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Karwatowska, M., Szypra-Kozłowska, J. (2005). *Lingwistyka płci. Ona i on w języku polskim*. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Kleszczowa, K. (1998). *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Kreja, B. (2002). Polskie formacje feminatywne. System i uzus. W: *Studia i szkice słowotwórcze* (26–31). Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Kuchowicz, Z. (1990). Postawa wobec kobiety w kulturze szlacheckiej polskiego baroku. W: B. Jedynak (red.), *Kobieta w kulturze i społeczeństwie*, t. 1 (7–50). Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Laskowski, R. (1962). Kontynuanty prasłowiańskiego przyrostka *ynji w języku polskim, *Język Polski*, 3, 171–187.
- Puzynina, J. (1956). O metodzie leksykograficznej w *Thesaurusie* Knapskiego, *Poradnik Językowy*, 4, 121–128.

- Rodek, E. (2022). O apostrofie *łaskawy czytelniku* i formule pożegnalnej *bądź łaskaw* w przedmowach do dzieł wydanych w latach 1650–1750, *Język Polski*, 2, 93–106. DOI: 10.31286/JP.01019
- Skudrzyk, A. (2020). Od *prorokini* do *marszałkini*, czyli o derywacji w miarę potrzeb, *Studia Linguistica*, 15, 247–254. DOI: 10.24917/20831765.15.20
- Walkiewicz, A. (2022). Językowe wykładniki niebinarności płci w polszczyźnie. Część 1: Wprowadzenie do problematyki i próba systematyzacji, *Prace Językoznawcze XXIV/1*, 85–100, DOI: 10.31648/pj.7599
- Zielińska, K. (2016). Polka w osiemnastowiecznym Stambule. Rzecz o Reginie Pilsztynowej i jej postrzeganiu Imperium Osmańskiego, *Turystyka Kulturowa*, 6, 108–120. Pozyskano z: turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/article/view/779/706.

Wykaz źródeł

- Anonim. (1612). *Wielkie zwierciadło przykładów* (Sz. Wysocki, tłum.). Kraków: J. Szarfberger.
- Birkowski, F. (1623). *Kazania obozowe o Bogarodzicy*. Kraków: A. Piotrkowczyk.
- Drużbacka, E. (1752). *Zbiór rytmów duchownych, panegirycznych, moralnych i światowych*. Warszawa: Drukarnia Pijarów.
- Dzieje Apostolskie (1632). W: *Biblia Gdańska* (D. Mikołajewski, tłum.). Gdańsk: A. Hünefeld.
- Gostkowski, W. (1622). *Sposób jakim góry złote, srebrne, w przeznaczonym Królestwie Polskim zepsowane naprawić*. B.m.
- Jan z Kijan (aut. domn.) (1615). *Fraszki nowe sowizdrzałowe*. Kraków: b.n.w.
- Jan z Wychyłówki [(1618) 1902]. T. Wierzbowski (wyd.), *Kiermasz wieśniacki*. Warszawa: K. Kowalewski.
- Knapiusz, G. (1643). *Thesaurus Polonolatinograecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae*. Kraków: F. Cezary.
- Kochowski, W. (1674). *Epigramata polskie*. Kraków: W. Górecki.
- Korczyński, A. [(1698) 1949]. *Wizerunek złocistej przyjaźni zdrady*, R. Pollak, S. Saski (wyd.). Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Morsztyn, J.A. [(1654–1676) 1971]. *Utwory zebrane*, L. Kukulski (wyd.). Warszawa: PWN.
- Tasso, T. (1618). *Goffred abo Jeruzalem wyzwolona* (P. Kochanowski, tłum.). Kraków: F. Cezary.
- Twardowski, K. (1628). *Pochodnia miłości bożej*. Kraków: W. Piątkowski.
- Twardowski, S. (1701). *Nadobna Paskwilina*. Kraków: Drukarnia Akademicka.
- Sarbiewski, M. [(1640) 1965]. [Wiersze] (J. Gawiński, tłum.). W: *Poeci polskiego baroku* (J. Sokołowska, K. Żukowska, oprac.), t. 1. Warszawa: PIW.
- Troc, M.A. (1764). *Nowy dykcjonarz to jest mownik polsko-francusko-niemiecki*, t. 3. Lipsk: J.F. Gledycz.

STRESZCZENIE

Przedmiotem opisu były feminy wyłonione z *Elektronicznego Korpusu Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*. Skatalogowano je według kryterium składniowo-semantycznego oraz poddano badaniom korpusowym. Największą grupę stanowiły derywaty z sufiksem *-anka*, najmniejszą zaś formacje zakończone na *-yni/-ini*. Znacząca część leksyki miała niewielką liczbę użyc w korpusie. Ponadto badania wykazały, że feminy w dużej części funkcjonowały jedynie w języku artystycznym i nie występowały równomiernie w korpusie, lecz były skupione tylko w niektórych tekstach. Porównanie najrzadziej występujących form z notacją w słownikach z epoki pokazuje, że ówczesna leksykografia nie odzwierciedlała frekwencji użycia w uzusie.

SŁOWA KLUCZOWE: feminy, KorBa, barok, słowotwórstwo, badania korpusowe

EWA RODEK

Pracownia Historii Języka Polskiego XVII i XVIII Wieku

Instytut Języka Polskiego

Polska Akademia Nauk

al. Adama Mickiewicza 31

31-120 Kraków